

Pomogáts Béla

A nemzethalál víziója

– Egy Illyés Gyula-tanulmány előzményei és története –

Kölcsey Ferencről Ady Endréről

Vannak időszakai a történelemnek, amelyek szinte kilátástalannak tetszenek, az események, vagy éppen az „eseménytelenség” felszíne alatt mégis készülődnek a jobbító erők, amelyek azután szinte kirobbanva vetnek véget a tetszhalotti állapotnak, és indítanak el bátor és jótékony kezdeményezéseket. A magyar történelem szinte minden korszakában ismert ilyen fordulatokat, mondhatom: éppen a „nemzethalál” víziója volt az, amely ellenállásra, újrakezdésre, cselekvésre mozgósította a korábban szinte bénult állapotban vergődő nemzetet. Csak utalok arra, hogy ilyen tettekre és megújulásra mozgósító történelmi pillanat volt Szent István uralkodása, amely a keresztény Európa nemzetei között találta meg a nem sokkal korábban súlyos vereségeket elviselni kényszerült, és szinte a felőrlődés veszedelmével kitett magyarságot, IV. Béla uralkodása, amely a tatárpusztítás országos veszedelmével szembenézve kezdte meg a „második honalapítás” eredményes korszakát, Hunyadi János hadvezéri győzelmei és Mátyás király diadalmas uralkodása, amely az országot az európai nagyhatalmak körébe emelte. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége, II. Rákóczi Ferencnek a függetlenségi háború vezetésében betöltött szerepe – és sorolhatnám tovább történelmünk felemelő és „megváltó” eseményeit.

Ilyen történelmi újrakezdéssel találkozhatunk a magyar reformkorban, midőn Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos (és hogy írókról is beszéljek), Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond, Jókai Mór és a többiek bátorsága és tettereje mozdította ki Magyarországot abból a bénultságból, amely a tizenkilencedik század első két évtizedének nemzeti életét tartotta fogva, szinte azzal fenyegetve a magyarságot, hogy néhány emberöltő alatt el fog tűnni Európa népei közül. Ebben az időben vált általánosan ismertté a német történelembölcslő: Johann Gottfried Herder nevezetes jóslata, amely a magyarság lehetséges végpusztulásának rémképét vetítette a máskülönben is súlyos aggodalmakkal küszködő magyar értelmiség lelki szemei elé. „A magyarok vagy madzsarok – olvasom a filozófus számunkra igen kemény ítéletet megfogalmazó szavait – az egyetlen népe ennek a törzsnek (a finnugornak), amely a hódítók közé bejutott... Most aztán szlávok, németek, vallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán már a nyelvükkel is alig találkozunk.” Ez a történelmi „jóslat”, amely a tizennyolcadik század végén közreadott *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (azaz *Gondolatok az emberiség történetének filozófiájához*) című nagyívű áttekintésben olvasható, mégsem ejtette kétségbe, inkább mozgósította a kor magyar értelmiségét – így Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt és Széchenyi Istvánt, és igen ösztönző módon járult hozzá ahhoz, hogy a nemsokára beköszöntő „reformkor” történelmünk egyik leginkább eredményes korszaka legyen.

Csak néhány irodalomtörténeti példára hivatkozom. Kölcsey Ferenc költészetében, például a *Zrínyi második éneke* című, tragikusan sötét költői látomásban ugyanúgy tetten

érhető a „herderi jóslat” komor üzenete, mint Vörösmarty Mihály *Szózatában* vagy éppen Széchenyi István szenvedélyes politikai figyelmeztetéseiben. Csupán néhány sort idézek, először Kölcseytől, majd Vörösmartytól. „*Törvényem él*” – hangzik Kölcsey tragikus jóslata. – „*Hazád őrcsillagzatja / Szülőtti bűnein leszáll; / Szelid sugárit többé nem nyugtatja / Az ősz apák sírhalminál. / És más hon áll a négy folyam partjára, / Más szózat és más keblű nép; / S szebb arcot ölt e föld kies határa, / Hogy kedvre gyűl, ki bájkörébe lép.*” És idézhetem Vörösmarty Mihályt is: „*Még jőni kell, még jőni fog / Egy jobb kor, mely után / Buzgó imádság epedez / Száz ezrek ajakán. / Vagy jőni fog, ha jőni kell / A nagyszerű halál. / Hol a temetkezés fölött / Egy ország vérben áll. / S a sírt, hol nemzet süllyed el, / Népek veszik körül, / S az ember millióinak / Szemében gyászköny ül.*”

Irodalmunknak ez a sötét vonulata szinte minden korszakban megjelent, Ady Endre költészetének és publicisztikájának, mondhatni, visszatérő témája volt. Talán elegendő, ha most csupán a költő egyik legtöbbször idézett versére: a *Magyar jakobinus dalára* hivatkozom: „*Ujjunk becséből vér serken ki, / Mikor téged tapogattunk, / Te álmos, szegény Magyarország, / Vajjon vagy-e és mink vagyunk?*” Ez a tragikus érzés, a nemzeti történelem és a nemzeti sors tragikus értelmezése erősödött meg azután az első világháború éveiben, különösen a már látható háborús vereség napjaiban, majd jelent meg a második világháború végén, például Illyés Gyula verseiben. Talán elegendő, ha az első kegyetlen vereség költői visszhangjának világából Ady Endre utolsó verseit, például az *Üdvözet a győzőnek* címűt említem meg: „*Tompán zúgnak a kaszárnyáink, / Oh, mennyi vérrel emlékezők, / Oh, szörnyű, gyászoló kripták, / Ravatal előttetek, ravatal. / Mi voltunk a földnek bolondja, / Elhasznált, szegény magyarok. / És most jöjjetek, győztesek: / Üdvözet a győzőnek.*”

A második világháború költői visszhangjai közül olyan művekre hivatkozom, mint Illyés Gyula *Magyarok, 1944* vagy a háború után írott *Nem volt elég* című versére. (Hasonlóképpen tragikus zengésű: a nemzethalál rémképét vizionáló versekből egész antológiát lehetne összeállítani.) Idézem Illyés Gyulát: „*Amitől féltünk, itt van az idő: / nincsen magyar. / Komoran kérdi a vén, mire nő / a fiatal? / Mert élni élhetsz, oroként rejteken, / de mi öröm? / Úgy élni, nőni, mint holttetemen / haj és köröm? [...] az árokba, hol nemzet hánytorg – / vagy még magyar? / Bújj, lapulj, halj meg az erdők konok / vadjaival!*” „*meg az erdők konok / vadjaival!*”

Illyés Gyula számvetése

Valójában most szeretnék rátérni előadásom lényegi mondanivalójára, azaz arra, hogy Illyés Gyula miként vetett számot Herdernek azzal a nevezetes (imént idézett) jóslatával, amely immár két évszázada okoz szorongást a magyarság történelmi sorsán töprengő és a nemzet jövőjét mérlegre helyező irodalmi értelmiség soraiban. (A politikusok, akár korábban, akár mostanában, legalábbis ahogy magam tapasztalom, ritkán szoktak eltöprengeni ennek a történelmi sorsnak a vallató kérdésein.) De lássuk Illyés Gyula gondolatmenetét. A *Magyar Nemzet* 1977-es karácsonyi és 1978-as újévi számában jelent meg *Válasz Herdernek és Adynak* című írása, amely mondanivalójával és fogadtatásával egyaránt rányomta bélyegét a hetvenes évek végének szellemi, mi több, politikai életére. A nagyobb terjedelmű publicisztikai írásnak, ahogyan ezt magából a szövegből, illetve akkori naplójegyzeteiből ki lehet olvasni, két közvetlen indítéka volt: Kolozsvári Grandpierre Emil *Herder árnyékában* című tanulmánya, amely a *Kortárs* című folyóirat 1977. augusztusi számában látott napvilágot, és amelyről a szerkesztőség az októberi számban (Illyés Gyula, Benkő Lóránt nyelvészprofesszor és Kóháti Zsolt irodalomtudós részvételével) ankétot tartott, és Ady születésének századik évfordulója, amelynek november 22-én rendezett hivatalos ünnepe-

ségén Illyés is részt vett. Az ünnepi alkalomra írta különben *Endre Ady rénovateur de la poésie hongroise* című megemlékezését a párizsi *Le Monde* számára (ez az írása magyarul *Adyról franciáknak* címmel *Szellem és erőszak* című kötetében olvasható).

A nevezetes – és szenvedélyes vitákat okozó – tanulmány azonban természetesen nem Herderről és nem Adyról értekezik, jóllehet a német filozófus nevezetes jóslatához és a magyar költő nem kevésbé nagy hatású nemzeti pesszimizmusához fűzi következtetéseit, hanem a magyarság trianoni feldarabolásának végzetes következményeit veszi sorra, a kisebbségi helyzetbe taszított magyarok, mindenekelőtt az erdélyiek mostoha sorsát, jogfosztottságát mutatja be. A kisebbségi magyarok által elszenvedett sérelmek akkor már hosszabb ideje foglalkoztatták Illyést. Írásaiban nemegyszer a kommunista pártállam által meghatározott cenzurális rendszer íratlan szabályait is áthágva, mind gyakrabban hívta fel a figyelmet arra, hogy a szomszédos államokban élő magyarság intézményeit, mindenekelőtt iskoláit milyen tervszerűen és durván építi le a kisebbségi magyarság anyanyelvi kultúrájának és nemzeti identitásának felszámolására, a magyar tömegek erőszakos asszimilációjára törekvő romániai és csehszlovákiai kommunista rendszer. A kisebbségi sorban élő magyarok iránt érzett felelősségtudat és aggodalom jelent meg több nyugati lap számára adott nyilatkozatában és 1971-ben közreadott *Hajszálgyökerek* című publicisztikai gyűjteményének több darabjában is.

Naplójegyzeteiből (*Naplójegyzetek 1977–1978*. Bp. 1992) meglehetősen pontossággal deríthetők ki a *Válasz Herdernek és Adynak* című írás közvetlen előzményei, sőt a tanulmány több megállapításának forrására is rábukkantunk. Így a november 1-jén kelt jegyzet arról tudósít, hogy nála járt a kolozsvári költő, Kányádi Sándor: „A nemzeti kisebbségi sors igazi átkairól nem is esik szó. Kolozsváron hetvenezer magyar van. De magyar orvost oda nem neveznek ki. Így a lakosság orvosi ellátottsága voltaképp afrikai szintű. Betegségünkről igazán csak anyanyelvünkön tudunk értekezni.” Mindez aztán szinte szó szerint így olvasható a *Válaszban* is. A november 14-i feljegyzés Beneš csehszlovák elnök magyarelles politikájával foglalkozik, az elitélő véleményt ugyancsak megismétli a *Válasz*. Hasonlóképpen megtalálhatók a tanulmányban azok a megjegyzések, amelyeket a november 20-i napló tesz a Romániából és Szlovákiából érkező iskolásokonkról, ezek a Duna-medencében letelepedő magyarokat és utódaikat mint „barbár”, „ázsiai” hordát állítják a kisebbségi magyar diákok elé.

A *Válasz Herdernek és Adynak* tárgyi, illetve érzelmi forrásai közé tartozik a felvidéki Janics Kálmán (két esztendő múltán éppen Illyés előszavával emigrációs kiadónál: az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnél megjelent) *A hontalanság évei* című munkája is, amely a szlovákiai magyarok ellen 1945 és 1948 között bevezetett elnyomó intézkedésekről rántotta le a feledés leplét. A napló november 17-i jegyzetei szerint Illyés egy nehezen kibetűzhető gépiratos példányt kapott, azt olvasta mind nagyobb döbbenettel, és így a Janics-kézirat nyomán kialakult felismerések is hangot kaptak a *Válasz* megállapításaiban.

Illyés Gyula írása Kolozsvári Grandpierre Emil imént idézett tanulmányára hivatkozva idézi fel Herder nevezetes „jóslatának” szövegét. Ezt követve emlékeztet a tizenkilencedik század első felének nagy magyar költőire: Berzsenyire, Kölcseyre és Vörösmartyra, akik valamennyien azokkal a szorongásokkal küzdöttek, amelyeket a hírneves „jóslat” is táplált. Majd Ady egy rendkívül pesszimizista: a magyarság végső pusztulását már tényként rögzítő gondolatát eleveníti fel, Fülep Lajos nyomán, keserűen állapítva meg azt, hogy azok a baljós jövendölések, amelyeket Ady *Jóslatok* (helyesen: *Jóslások*) *Magyarországról* című publicisztikai gyűjteménye fogalmazott meg, Trianon után, és különösen a második világháború után rendre megvalósulni látszanak. Írásában éppen Ady zaklató jóslataira és kérdéseire kíván válaszolni – az újabb tapasztalatok nyomán.

A tanulmány igazságai

A tanulmány igazán fontos megállapításai a második részben olvashatók. Ennek nyilvánvalóan taktikai szerepe volt, az első rész viszonylag apolitikus gondolatmenete így nem veszélyeztette az írás második felének közlését. Illyés különben is (szokása szerint) igyekezett „diplomáciai” fordulatokkal elfogadhatóvá tenni mondanivalóját. Így két alkalommal is hivatkozik Lenin történelmi érdemeire, először a szovjet kormánynak a trianoni szerződést elítélő állásfoglalására, másodszer pedig a „nemzetiségek létjogait védő törvényekre”, amelyek „Lenin szellemében – a SZU területén a történelem leghaladóbb elvein alapulnak”. Ezek a hivatkozások akkor nem nyerték el a hazai ellenzéki értelmiség tetszését, noha nyilvánvalóan csak taktikai feladatuk volt, különben szinte fölöslegesen, minthogy nem tudtak igazán menlevelet szerezni azoknak a fejtegetéseknek, amelyekkel Illyés a kisebbségi kérdésben kialakított politikai diskurzus alapvető szabályait törte meg.

Ennek a szabályszegésnek mintegy kezdeteként a tanulmány arról beszél, hogy az anyaország és az utódállamok magyarságát nem lehet egymástól elválasztani. *„A világon – fejtegette – mintegy tizenöt-tizenhat millió magyar él. Ebből azonban csak tízmillió az ország területén, határain belül; a többi kívül, jelentékeny részben úgy tapadva a térségbeli országokra, mint kenyérre a héja. Jól oda kell néznünk, hogy a valóság és vele egy eltakarhatatlan kérdés határait lássuk.”* Ezt követve jelentette be, hogy – a hivatalos nézetekkel ellentétben – a magyar kisebbségi népcsoportok kérdését nem lehet megoldottnak tekinteni: *„A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi. A békeszerződések ezeket, mint maguktól értetődőket, az egyéni jogok közé iktatták. Az országok, melyeknek bármily tömegű diaszpóráik vannak, csak egyéni magatartásukkal fejezhetik ki azt, miként vélekednek a legelemibb – legemberibb – jogok helyes vagy helytelen alkalmazásáról.”*

Majd, most már egyeses támadásként, korábban sehol sem tapasztalható nyíltsággal mutatott rá az erdélyi magyarok jogfosztottságára: *„Hiteles adatok, ellenőrizhető panaszok szerint több százezer, sőt millió lelket számláló kisebbségi lakosságnak nincs saját nyelvi egyeteme, illetve, ha volt, azt megszüntették. De nincs ilyen főiskolája, s rövidesen nem lesz egyetlen saját anyanyelvű középiskolája, mert ami volt, azt is úgy szakosítják, hogy az oktatás az állam nyelvén folyik: azzal a következménnyel, hogy nemzeti kisebbségű ifjú a maga nyelvén ipart sem tanulhat; tehát gépmunkás, gépkezelő sem lehet, csak napszámos. Európa legnagyobb nemzeti kisebbsége magyar anyanyelvű, a húszmilliót egészen mintegy tizenhat-tizennyolc százalékára.”*

Ezt követik azok a megállapítások, amelyekre Kányádi Sándor imént említett beszámolója, illetve a romániai és szlovákiai történelmi tankönyvek nyomán jutott: *„Gyakori – illetve mind számosabb a fősorolható – pedagógiai balfogás, hogy már elemi iskolás gyermekek saját nyelvű tankönyveikben is saját őseikről, mint barbár betolakodókról, alacsonyabb rendű pusztítókról tanulnak leckét – a valósággal ellentétben –, még az eleik által létrehozott építészeti remekekről is mint megannyi bűnjelről. Még élesebb a pedagógiai eltévelyedés, ha a gyermekek már az ábécével nem a saját nyelvükön ismerkedhetnek meg. Európa legnagyobb számú nemzeti kisebbségének gyermekei közül több mint húsz százalék van ebben a helyzetben. Részben már a szülők »akarataból«: ki ne vonná ki gyermekét, ha csak egy rá a mód, már-már apartheid sorsból? Hatalmas tájegységeken tűnik el a kisebbségi értelmiség: eladdig nemzetiségi városok hosszú sorában szűnik meg a kisebbségi műveltség minden működése.”*

Írásának ezen a helyén állapítja meg: *„Ez még nemcsak a kisebbségi és nemzeti, hanem elemi emberi jogok sérelmével jár.”* Elítélve a román és csehszlovák kormányzat etnokratikus, általa, mint láttuk, „apartheid”-nek minősített törekvéseit, cikkét mégsem a reménytelenség szólamával kívánta lezárni. Ellenkezőleg, a kialakult drámai helyzet közös tisztázására és orvoslására szólított fel. A Válasz a következő szavakkal ér véget. *„A múlt szigorú vizsgálata, a félreértések tisztázása ennek a hitnek nyit utat. Segít tényekkel elosz-*

latni, mindörökre, az egykori jóslatok borúlátását. Ősi hiedelem, hogy az állhatatos szembenézés oroszlánt meghátráltat. Hitem, hogy az emberiségre pirkadás jön. A vadszelidítő tekintetektől.”

Illyés írása természetesen a politikai szenzáció erejével robbant, hatását talán az is felerősítette, hogy 1978. január 6-án az Országház épületében a Vance amerikai külügyminiszter vezette küldöttség átadta a magyar országgyűlésnek a hazaszállított Szent Koronát. Az ünnepélyes eseményen természetesen a költő is részt vett, s a beszélgetések során a *Válasz* is szóba került. Illyés naplója örökíti meg, ki mindenki jelentkezett előszóban, telefonon vagy levélben, hogy kifejezze egyetértését és örömét a *Magyar Nemzetben* megjelentek miatt. A január 6-i bejegyzés arról is szól, hogy Aczél György szerint „tompítani kellett volna egy-két mondatot”. A nevezetes írás általános visszhangja és sikere nyomán született az a meggyőződés, hogy Illyésnek az utóbbi időben készült publicisztikáját könyv formájában kellene összegyűjteni. Az 1977. december 10-i napló ad hírt arról, hogy Csoóri Sándor vetette fel a „tudat-tisztító” írások megjelentetésének gondolatát, amelyet azután Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatója karolt fel, felajánlva Illyésnek az igen gyors átfutást kínáló „Gyorsuló idő” című sorozat keretét. A január 12-i naplójegyzet már az új kötet címét is megadja. *Szellem és erőszak* (Illyés egy korábbi írása nyomán). A kötet hamarosan elkészült, áprilisban nyomdába került, és májusban harmincezer példányban már a dabasi nyomda raktárában várta a kiszállítási engedélyt.

Román ellenakciók

Ezen a ponton szólt közbe a politika, ezúttal a bukaresti kormányzat elhárító és dezinformációs szolgálata. Miközben Illyés a *Válasz* külföldi visszhangját figyelte, például április végén egy Dobbs nevű angol külpolitikai kommentátor, éppen Illyés írása nyomán, előadást tartott a londoni rádióban az erdélyi magyarok helyzetéről, eljutottak hozzá a román politika „visszavágásának” első jelei. Az április 17-i naplójegyzet tudósít arról, hogy erdélyi magyarok levelei érkeznek: „fölháborodott – bár tisztelettel-elítélő levelek, kézírással, magyarok nevével, lakcímével”. Később persze kiderült, hogy a román titkosrendőrség szervezte a tiltakozó akciókat, a levélírók a rendőri kényszernek engedelmessé váltak. A bukaresti *Előre* című napilap hosszadalmas írásban ecseteli a Horthy-csapatok úgynevezett észak-erdélyi „rémtetteit”, Bécsben pedig ugyanezekről öt nyelven, közöttük magyarul, megjelenik egy képes broszúra, nyomda és kiadó megjelölése nélkül, mint a május 23-i napló feljegyzi: „Durva, célzatos hamisítás és ferdítés özöne.” Május 10-én Illyés Kuczka Pétertől tudta meg a Szabad Európa hírért, miszerint Ceaușescu legutóbbi beszédében kétszer is említette a nevét, persze durva támadások közepette. Ugyanezen a napon értesült arról, hogy a román írószövetség *Luceafărul* című lapjában egy akadémikus cikket írt ellene, majd még aznap a Bécsből érkezett Lendvai Páltól megkapja a cikk francia fordítását.

A „hosszú hasábokon átkozó és fenyegetőző” ellencikk írója Mihnea Gheorghiu akadémikus, a Társadalmi és Politikatudományi Akadémia elnöke, címe *Hunok Párizsban, ez nyilvánvalóan Illyés önéletrajzi regényére utal*. A bukaresti akadémikus, mint mondja, Illyés nevével először (az 1943-ban franciául, 1952-ben románul is megjelent) *Puszták népe* című regényben találkozott, gondolatmenetéből azonban igen gyorsan kiteszik, hogy egyik könyvet sem olvasta, pusztán a cím nyomán képzel el bizonyos „szemléletet”, és konstruál Illyésnek tulajdonítva valamiféle ideológiát. A párizsi „hunokat” és a „puszták népét” egyaránt úgy képzei, mint Illyés „turánista” ideológiájának bizonyítékát, és ennek következtében rajzol az íróról torzképet, amely szerint Illyés a két világháború közötti magyar nacionalizmus és a románellenes revansizmus képviselője, és a *Válaszban* kifejtett gondolatai során végre „kiengedte odújából lidércnyomásos románellenességét”.

A román bíráló szerint Illyés Gyula azok közé tartozik, akik „sajnálják, hogy az urak urasága a győzedelmeskedő új társadalmi renddel véget ért”, s a magyar író „mint a munkásosztály ellensége, oda jut, hogy [...] újra felidézze a revansista nacionalizmus és sovinizmus gyűlöletét és vért hirdető jelszavait”, a „*vivere periculosamente*” fasiszta eszmekörének igézete alatt állva „tele nosztalgiával a letűnt dualizmus és a flotta nélküli admirális emléke iránt, zsigeri gyűlöletet” érez más népekkel szemben, és abban a reményben cselekszik, „hogy a történelem kereke visszafordul, lehet, esetleg Horia keréketöréséig”. Végül arról beszél, hogy Illyés „a magyar emigráció fasiszta köreinek harci kosa és gondviselészerű embere”, aki „egy tál gulyással” próbálja megvásárolni a magyarországi közvéleményt. A bukaresti cikk mindvégig hasonló képtelen rágalmakra épül, teljességgel méltatlanul valakihez, aki akadémikusi rangot visel.

Illyés Gyulát érthető módon felháborították Mihnea Gheorghiu mocskolódásai, és miként május 14-i naplójegyzete rögzíti, nyomban válaszolt is a román lap rágalma-ira. Azt is jól tudta, hogy ezeket a rágalmakat nyilvánvalóan a bukaresti kormányzat rendelte meg. A május 23-i naplójegyzetben olvashatók a következők: „Az engem gyalázó cikk eredete voltaképpen román belügyi helyzetben van. Bukarest semmit nem tehet Király, Fazekas, Takács és Sütő ellen – magas állású, közismert emberek, világbotrány lenne a letartóztatásuk. Amit rájuk tudnának mondani gyalázkodást, ezért árasztják rám. Diplomáciai fogás tehát. Bizonyos, hogy Ceaușescu tudtával történt, ha ugyan nem az ő utasítása szerint. A cikk szerzője nyilván nem Gheorghiu: bent a kamarilla készítette.”

A válaszcikk közlése körül támadt némi vita, a kulturális politikát irányító Aczél György azt javasolta, hogy az író hagyja szó nélkül a rágalmakat, Boldizsár Iván, a korszak neves lapszerkesztője pedig azt tanácsolta, hogy Illyésnek a Luceafărulnak kellene elküldenie írását. A *Fegyelmезetten* című írást Illyés végül a *Magyar Nemzet*nek küldte el, ahol közlését elő is készítették. Válaszában Illyés nem kevés méltósággal hivatkozhatott arra, hogy mindig is a román irodalom barátai és tolmácsai közé tartozott, felemlítette a *Miorița* (Báránka), a *Corbea* (Holló) című népballadák, George Coșbuc, Tristan Tzara és Tudor Arghezi költeményeinek a fordítását, majd a következőket állapítja meg: „Válaszában, ha figyelemzethetem rá, szemét mintha az indulat ködbe homályosította volna el a kérdéshez és helyzethez szükséges éleslátás helyett. Nyilván az ragadtatta arra, hogy a román nép ellenségének és elfogult magyarnak nevezzen, holott – azt hiszem, sikerült igazolnom – csupán a közös bajok ellensége vagyok, egyaránt mind a két nép jövője érdekében.”

Szellem és erőszak

Illyés válasza felettébb mértéktartó és visszafogott volt, a költő felesége, amint ezt a május 14-i naplójegyzet elmondja, túlságosan is enyhének találta. „Nem érti tán, hogy a túl-európai, a szinte megalázkodásig menő fogalmazás az egyedül lehetséges, és aki megérzi annak háttérét, az mélyebben látja az igazat, mintha fölemelném a hangomat.” Ennek ellenére Pethő Tibort eltiltották a válaszcikk közlésétől, és a pártvezetés olyan döntést hozott, miszerint Illyés helyett, az ő védelmében, a történész Pach Zsigmond Pál akadémikusnak kell megszólalnia, aki korábban az úgynevezett „magyar nacionalizmus” ellen vezetett támadásairól volt ismert. Pach írása *A Dunánál – itt élned kell* címmel az *Élet és Irodalom* 1978. július 8-i számában jelent meg, és valójában inkább vádirat volt, mint védőbeszéd.

Az Illyést támadó rágalmakra adott hivatalos válasz nem elégítette ki az író, de nem elégítette ki a magyar (és az erdélyi magyar) közvéleményt sem. Pach Zsigmond Pál válaszáat szinte mindenki taktikai kitérésnek, sőt megalázó visszavonulásnak tekintette. Illyés naplója több alkalommal is keserű szavakkal jegyzi fel, hogy milyen csalódást okozott számára az a tiltás, amely védekezésének nyilvánosságra hozatalát megakadályozta.

Lényegében ez a tiltás rontotta meg Aczél Györggyel fenntartott korábbi szívélyes kapcsolátát, amely aztán nem is állott helyre a későbbiek során sem. Egy ideig még abban reménykedett, hogy legalább már kinyomtatott könyve: a *Szellem és erőszak* (és benne a *Válasz Herdernek és Ady-nak*) az olvasó kezébe kerül. Erre sem került sor, csupán Kardos György, a Magvető igazgatója adott át neki május 19-én összesen öt példányt a raktárban fogott harmincezerből. Május 12-i naplójába kiábrándultán jegyezte fel: „*itt van kinyomtatva pályám tán legközelebbi – legfontosabb – könyve, s nem jelenhet meg. Itt egyheti kemény munkám, a válasz a Luceafáru-nak, ami megint csak közügy (s nem az én személyes védelmem), s az sem jelenhet meg.*”

A *Szellem és erőszak* azután Molnár József müncheni nyomdájából került el néhány száz olvasóhoz, az eredetivel teljesen megegyező reprint-kiadásban. (Én is Molnár József müncheni ajándékaként jutottam hozzá.) Maga a kis kötet csupán a „rendszerváltozást” közvetlen megelőző időben: 1988 nyarán szabadult ki kényszerű fogságából, a *Fegyelmезetten* című válaszcikk pedig csak a *Magyar Nemzet* 1988. augusztus 6-i számában (majd a *Naplójegyzetek 1977–1978-as* kötetében) kerülhetett az olvasók kezébe. Túl későn: Illyés Gyula ekkor már öt esztendeje a Farkasréti temetőben pihent.

A magyarság egyik leginkább fontos (és tragikus) történelmi megpróbáltatásának gyógyító szándékkal kezdeményezett megvitatása ilyen módon, sajnos, elmaradt. Szomorúan példázva azt, hogy Ady Endre, Babits Mihály, Németh László, Sütő András, vagy éppen Dobos László erőfeszítései, amelyek a nemzeti közösség önismeretét és önvédelmét szolgálták, az aktuális politikai hatalom ellenállása következtében nem juttathatták célba igazságaikat. Aki a közelmúlt magyar történelmét vizsgálja, annak fel kell mérnie azt is, hogy a nemzet kollektív lelki egészségét milyen mértékben veszélyeztették a politika mulasztásai.